

Франко. Анатомія диктатора

20 листопада 1975 року генерал Франсіско Франко помер у Мадриді незадовго до свого 83-річчя. На момент смерті він очолював диктаторський режим, зберігаючи титул «каудильйо» впродовж майже 40 років. Іспанський історик Енріке Морадіельос зображує Франко у трьох вимірах: Франко як людина; Франко як каудильйо; та Франко як правитель Іспанії. Автор пропонує здійснити переоцінку особистості Франко, його стилю керівництва та характеру режиму, який він заснував і очолював до самої смерті. Як диктатор, який встановив свою владу до початку Другої світової війни й успішно утримував до середини 1970-х років, Франко був однією з найважливіших постатей європейської історії ХХ століття. Зараз для Іспанії він є привидом з її недавнього сумного минулого: незручним, але все ще дуже реальним і значущим. Ми знаємо про Франко менше ніж про Муссоліні, Гітлера чи Сталіна, а йому поталанило прожити довге життя, зберегти впродовж тривалого часу політичний вплив і позитивний суспільний імідж. Дослідження особливостей та історичної еволюції його режиму по-новому висвітлює фундаментальні питання європейської історії, у тому числі, соціальне і культурне підґрунтя тоталітаризму і авторитаризму як загроз демократії, й також підвалини політичної легітимності, заснованої на харизмі лідера. Енріке Морадіельос Гарсія досліджує диктатуру та самого диктатора і розкриває нові аспекти особистості генерала Франко – Каудильйо.

Енріке Морадіельос

ФРАНКО
Анатомія диктатора

La traducción de esta obra ha recibido una ayuda
del Ministerio de Cultura y Deporte de España

Переклад цього твору здійснено
за підтримки Міністерства культури і спорту Іспанії

GOBIERNO
DE ESPAÑA

MINISTERIO
DE CULTURA
Y DEPORTE

DIRECCIÓN GENERAL
DEL LIBRO
Y FOMENTO DE LA LECTURA

*The translation was kindly supported by the Fund
for Central & East European Book Projects, Amsterdam*

*Переклад цього твору здійснено за люб'язної підтримки
Фонду книжкових проєктів Центральної та Східної Європи, Амстердам*

Enrique Moradiellos

FRANCO

Anatomía de un dictador

Енріке Морадіельос

ФРАНКО

Анатомія диктатора

Переклад з іспанської Олександри Ковальнової

Львів
Видавництво Анетти Антоненко
Київ
Ніка-Центр
2022

УДК 929Франко Франсіско
М79

Морадіельос Е.

М79 Франко. Анатомія диктатора / Енріке Морадіельос ; пер. з ісп. О. Ковальової. — Львів : Видавництво Анетти Антоненко ; Київ : Ніка-Центр, 2022. — 296 с.

ISBN 978-617-7654-90-1 (Видавництво Анетти Антоненко)

ISBN 978-966-521-784-8 (Ніка-Центр)

20 листопада 1975 року генерал Франсіско Франко помер у Мадриді незадовго до свого 83-річчя. На момент смерті він очолював диктаторський режим, зберігаючи титул Каудильйо впродовж майже 40 років. Іспанський історик Енріке Морадіельос Гарсія зображує Франко у трьох вимірах: Франко як людина, Франко як каудильйо та Франко як правитель Іспанії. Автор пропонує здійснити переоцінку особистості Франко, його стилю керівництва та характеру режиму, який він заснував і очолював до самої смерті.

Як диктатор, який встановив свою владу до початку Другої світової війни й успішно утримував до середини 1970-х років, Франко був однією з важливих постатей європейської історії ХХ століття. Зараз для Іспанії він є привидом з її недавнього сумного минулого: незручним, але все ще дуже реальним і значущим. Ми знаємо про Франко менше, ніж про Муссоліні, Гітлера чи Сталіна, а йому поталанило прожити довге життя, зберегти впродовж тривалого часу політичний вплив і позитивний суспільний імідж. Дослідження особливостей та історичної еволюції його режиму по-новому висвітлює фундаментальні питання європейської історії, у тому числі соціальне і культурне підґрунтя тоталітаризму і авторитаризму як загроз демократії, й також підвалини політичної легітимності, заснованої на харизмі лідера.

Енріке Морадіельос досліджує диктатуру та самого диктатора і розкриває нові аспекти особистості генерала Франко — Каудильйо.

Для широкого кола читачів.

УДК 929Франко Франсіско

ISBN 978-617-7654-90-1 (Видавництво
Анетти Антоненко)
ISBN 978-966-521-780-0 (Ніка-Центр)

This translation of *Franco* is published by
arrangement with Bloomsbury Publishing Plc

© Enrique Moradiellos, 2018

© О. Ковальова, переклад, 2022

© Видавництво Анетти Антоненко, 2022

© Ніка-Центр, 2022

Вступ

Незручний привид з минулого

Хтось через невігластво, а хтось тому, що занадто ретельно дослідив питання – усі вони живуть і мислять так, ніби громадянська війна закінчилася вчора, а Франко все ще вирішує долю Іспанії з палацу Ель-Пардо. Марно я намагався переконати їх, що той етап позаду, і що Іспанія вже давно має нові проблеми, які слід розглядати і розв'язувати з іншого ракурсу. Мої добромисні зусилля значною мірою зіпсовані через наполегливість, з якою в деяких колах, особливо в Каталонії, раз-у-раз висмикують образи Франко та його диктатури, щоб виправдати його вчинки чи, навпаки, знецінити.

Едуардо Мендоса (2017)

Вже понад 40 років минуло відтоді, як 20 листопада 1975 року природною смертю помер у Мадриді генерал Франсіско Франко Баамонде, незадовго до того, як йому мало виповнитися 83 роки. На той момент він уже 40 років – з 1 жовтня 1936 року – стояв на чолі диктаторського режиму, маючи титул «каудильйо Іспанії». Ця книга є преамбулою до знайомства з цією людською особою, з його діяльністю як політичного правителя, та з природою режиму, який він сформував і очолював до самої смерті.

У соціальній пам'яті тогочасних іспанців та їхніх європейських й іноземних сучасників Франко був, перш за все, «каудильйо Іспанії з милості Божої». Так, за одностайним рішенням Кортесів*, стверджував напис на реверсі усіх монет, які карбували з грудня 1946 року. Це було ще однією з численних офіційних відзнак і почесей військовому, який народився у місті Ферроль у грудні 1892-го, зробив кар'єру, головним чином, у кривавій колоніальній війні в Марокко, повстав проти уряду Другої республіки у липні 1936 року, здобув беззаперечну перемогу в Громадянській війні у квітні 1939 року, і до самої своєї смерті у 1975-му мав титули глави держави, генералісїмуса, був *Homo missus a Deo* (по-

---

* Іспанські Кортеси – двопалатний парламент в Іспанії, представницький орган і носій законодавчої влади. – *Прим. ред.*

сланцем Божого провидіння), національним лідером Фаланги (єдиної політичної партії в державі), «відповідальним лише перед Богом і історією». Ще ішлося про каудильйо Іспанії, «вишого керманіча раси», «непереможного цезаря», «спасителя батьківщини», «янгола-охоронця Іспанської імперії», «вартового Заходу»: диктатора, наділеного абсолютною владою суверена та вишого арбітра, з глибоко реакційними, ультра-націоналістськими і католицько-фундаменталістськими поглядами, який 1 жовтня 1936 року взяв на себе «всю повноту влади нової держави», і чие правління стане «довічним і визначеним Божим провидінням»¹. Безумовно, він не був звичайним простим «диктатором» – з тих причин, які гіперболізовано окреслив заполітизований письменник і поет з Кадіса Хосе Марія Пеман:

Франсіско Франко: непохитна мужність, ясний розум, тверда воля і посмішка. Позаяк Франко не є «диктатором», який очолює переможну партію або частину нації. Він батько, який єднає під своїм проводом як велику родину всі національні сили Іспанії. Тому у нього не насуплений вигляд, тому його обличчя, як кажуть іспанці, не «despide-huéspedes» – «яким гостей витуряти». Франко нікого не витуряє: Франко всміхається і гостинно приймає. Адже під його командуванням не лише солдати, чи фалангісти, чи рекрути. Під його орудою ціла Іспанія: сукупність усіх них. Тому його першорядне слово це «інтеграція», себто єдність. Це слово Риму та Ізабелли і Фердинанда, та й Карла V і Філіпа II. Ключове для нашої історії².

Чоловік, який обіймав усі найвищі посади і отримував усі ці королівські величання впродовж майже сорока років, обов'язково мав бути присутнім у всіх політичних і соціальних проявах життя Іспанії. Насправді, як згадував у 2000 році з нагоди 25-річчя від дня його смерті письменник Антоніо Муньос Моліна, Франко це «обличчя, яке можна було побачити скрізь»³. Два роки по тому історик Вісенте Санчес-Бюска підтверджував, що між 1936 та 1975 роками Франко був:

...іконою іспанського життя, яка була зображена на всьому, на що б не поглянули іспанці: плакати, газети, журнали, пам'ятники, поштівки, фотографії, кіно, телебачення...⁴

Дійсно, Франко, звісно, був присутнім на карбованих монетах. Але також він був на марках для звичайних поштових листів, у шкільних аудиторіях праворуч від розп'яття, на стінах приміщень усіх державних установ та деяких приватних, у путівниках усіх іспанських міст і поселень, в офіційних чорно-білих кінохроніках (No-Do), а пізніше також у інформаційних програмах на телебаченні, іноді на велетенських конях (статуї у Мадриді, Барселоні, Валенсії, Ферролі, Сантандері, Хаені та

інших містах). Також його ім'я, було як в офіційних промовах, що завершувалися трикратним скандуванням «Франко! Франко! Франко!», так і на недільних богослужіннях, коли молилися про божий захист: для Папи, для єпископа єпархії та для «нашого глави держави, Франсіско». Його характерний голос, високий і монотонний, лунав з радіоприймачів і телевізорів під час численних урочистих і святкових подій: 1 жовтня, під час державного свята* «Посвячення у каудильйо»; у неділю в травні з нагоди «параду перемоги»; 18 липня на святкуваннях початку «славетного національного повстання»; 25 липня під час вшанування у Сантьяго де Компостела «покровителя Іспанії»; й особливо 31 грудня під час традиційного «послання Його Екселенції, глави держави, іспанському народові».

Якщо зважати на повсюдну присутність персони Франко впродовж сорока років його режиму необмеженої особистої влади, ще більш разючим вбачається таке повне зникнення з публічного дискурсу і майже повне з пам'яті іспанських громадян після його смерті й донедавна. Справді, варто зазначити, що це зникнення та фактичне забуття каудильйо громадськістю є однією з найбільш показових і значущих несподіванок, які були наслідком Політичного переходу від диктатури до демократії з 1975 до 1978 року. Тому що насправді аж донині, після 126 років від його народження у грудні 1892 року, та вже 43 років з часу його смерті у листопаді 1975 року, він, якого соромливо іменують «попереднім главою держави»⁵, до внесення пропозиції щодо його ексгумації здавався відсутнім, безвісним, замовчуваним і забутим у загальній громадській думці країни, й, особливо, серед наймолодших груп суспільства, які народилися після його смерті та після відновлення демократії.

Нечисленні інформативні опитування щодо його персони, поза будь-яким сумнівом, вкотре засвідчують це враження умисної відсутності та вимушеного забуття. Наприклад, у 1981 році відомий соціолог Хуан Хосе Лінц керував масовим загальнонаціональним опитуванням, яке серед інших запитань пропонувало респондентам 5 варіантів для визначення своєї політичної позиції стосовно нещодавнього історичного колективного минулого: «франкізм», «антифранкізм», «обидва варіанти», «жодний з варіантів» та «опитаний не надає відповіді». Вельми показовим щодо ступеня справжнього забуття чи свідомого замовчування є той факт, що 32 % обрали «жодний з варіантів», хоча всі опитувані були особами похилого віку і знали диктатуру дорослими людьми, цілком сформованими і соціально активними⁶.

Чотири роки по тому, з нагоди десятиріччя смерті Франко, невеличке опитування, проведене газетою *El País* у Мадриді серед учнів початкової

---

* 1 жовтня було встановлено як державне свято на честь призначення Каудильйо Іспанії Франсіско Франко главою держави; в народі відоме як «День Каудильйо». – Тут і далі примітки перекладача, якщо не зазначено інаше.

та середньої шкіл, виявило, що «нинішні іспанські діти майже нічого не знають про генерала Франко»⁷. Коли вже такою була ситуація серед тих, хто через свою молодість мали лише опосередковані й половинчасті знання про цю персону, то ще більш промовистою була ситуація серед тих, хто зберігав безпосередні особисті спогади.

Півтори тисячі осіб, старших 18 років, були опитані у 1985 році тою ж газетою про їхні відчуття в день смерті Франко: 42 % зазначили, що мали позитивні відчуття (серед них переважали ті, хто відчував «смуток», оскільки «підтримували» Франко, за ними йшли ті, хто відчував «страх», оскільки «не уявляли, що могло трапитися в майбутньому»); 39 % вказали виразно негативні відчуття (серед них ті, хто відчував «надію» на те, що «отримаємо свободу», переважали над тими, хто відчував «звільнення», оскільки «ніби скинули з себе брилу»); натомість решта учасників опитування (майже 20 %) обирали здебільшого варіант «байдуже» («на мене не вплинуло»). У сенсі відмінностей між поколіннями, опитування також виявило, що саме особи, старші за 55 років, які жили в роки Республіки і Громадянської війни, частіше мали почуття смутку і страху, тоді як молоді від 18 до 34 років, більшість яких були народжені у «десятиліття розвитку» – 1960-ті роки, частіше вказували почуття надії та звільнення. Водночас, найбільш значущим результатом опитування була чимала кількість тих, хто заявляв про «байдужість» щодо смерті Франко, при цьому основний відсоток припадав на молодь від 18 до 25 років та зменшувався зі збільшенням віку⁸.

Результати низки опитувань і анкетувань, проведених у листопаді 2000 року, через чверть століття після смерті Франко, не показали суттєвих змін у ситуації, описаній п'ятнадцятьма роками раніше. Втім, вони підкреслили наявні тоді тенденції. Наприклад, нове опитування серед «старшокласників» про їхні почуття стосовно персони каудильйо виявило труднощі з «визначенням його точного історичного часу» – були відповіді на зразок «король, який правив до Хуана Карлоса», «Франко воював при Навас-де-Толосі [1212 рік]», «Франко був у Кортесі Кадіса [1812 рік]». Показово, що, на думку автора опитування, у цьому загальному невігластві молоді було показове відхилення: «виняток становить Країна Басків, де молоді люди все ще вбачають у франкізмі коріння свого конфлікту»⁹.

Найбільш детальні опитування іспанців щодо ставлення до Франко і збережених спогадів були проведені наприкінці ХХ століття з нагоди тієї ж 25 річниці його смерті у листопаді 2000 року. Перше з них провів мадридський лівоцентристський часопис *El País*, який його оприлюднив 19 листопада 2000 року¹⁰. Друге було виконане на замовлення іншого мадридського часопису – правоцентристського *El Mundo*, який опублікував його у випуску від 20 листопада¹¹. Доволі показово, що їхні результати були дуже подібними і так само засвідчували наявність суттєвих суперечностей та значних парадоксів.

Згідно з першим опитуванням, проведеним часописом *El País*, що охоплювало 1 тисячу осіб, почуття, які викликала у іспанців персона Франко, були такими: 42 % заявили, що їх «залишає байдужими», 38 % стверджували, що мають «негативні почуття», 17 % зізнавалися, що плекали «позитивні почуття», і лише 3 % ховалися за традиційним «не знаю/не відповідаю». Щодо запитання про ступінь присутності та вкоріненості франкізму в Іспанії у 2000 році, були отримані такі відповіді: для переважної більшості 59 % «це однозначно в минулому», 33 % вірили, що «зберігає певний вплив», лише 5 % вважали, що «продовжує істотно впливати», і тільки 3 % вказали «не знаю/не відповідаю».

За результатами другого опитування, проведеного часописом *El Mundo*, яке охоплювало 80 осіб, майже всі опитані стверджували, що знають «хто такий Франко» (99 %). Однак ця однастайність виявилася доволі риторичною, оскільки решта запитань виявили дуже загальні й розпливчасті знання про його особу, режим та роль в історії. Наприклад, на запитання «Ви знаєте, як само він прийшов до влади?» були отримані такі відповіді: 75,2 % позначили правильну відповідь «державний переворот», 20,6 % скористалися варіантом «не знаю/не відповідаю», 3,2 % пристали на версію «спадкового наступництва», і навіть 1 % схилилися до «демократичних виборів». Невпевненість та незнання історії так само видно у відповідях на інші запитання: «чи поважалися права людини під час його правління?» та «чи покращилась якість життя під час його правління». У першому випадку частка опитаних, які ухилялися від відповіді або не знали як відповісти, дорівнювала 12,8 %, у другому вона збільшилася до 16,3 %. 67 % вважали, що режим Франко не дотримувався прав людини, водночас 20,2 % з незрозумілих причин вважали, що він їх дотримувався. І так само 38,5 % визнавали покращення якості життя за часів режиму, хоча 45,2 % заперечували це без жодних вагань; попри історичну достовірність того, що реалізація політики економічного девелопменталізму розпочалася у 1959 році й тривала до кризи 1973 року.

Достатньо стала розбіжність у думках так само проявлялася у відповідях на головне запитання: «Який імідж Франко у Вас склався?». Цей «імідж» вважали «поганим» або «дуже поганим» 38,1 % опитаних, водночас 33,1 % визнавали його «посереднім», 22,5 % оцінювали як «хороший» чи «дуже хороший», та лише нечисленні 6,2 % «не знали/не відповідали». Цікаво, що відносна нестабільна рівновага між позитивним, негативним та нейтральним іміджами (яку також меншою мірою відображало опитування *El País*), була протилежною результатам відповідей на запитання «як історія розсудить» Франко. Абсолютна більшість 53,7 % була переконана, що вирок буде «негативний», на противагу меншості – 19 %, яка оцінювала як «позитивний», та вагомою часткою – 27,3 % тих, хто волів не давати відповідь або не визначатися з нею.

І подібні ж відсотки, не надто відмінні від наведених у опитуванні *El País*, зібрало останнє запитання: «Чи Ви вважаєте, що у 2000 році збереглося щось від франкізму?». 55,3 % вважали, що залишилося «мало», 23,3 % стверджували, що «нічого», 17,7 % наполягали, що «багато», і тільки 3,8 % «не знали/не відповідали».

П'ять років по тому, у листопаді 2005 року, коли новий соціалістський уряд Хосе Луїса Родрігеса Сапатеро планував ввести у дію закон, який згодом отримав назву «Закон історичної пам'яті», часопис *El Mundo* знову провів подібне опитування, яке виявило дещо безперечне: «Суспільна думка про Франко погіршилася на 13 позицій». За результатами, отриманими дослідженням, 51,2 % опитаних на той момент сприймала імідж диктатора як «поганий» та «дуже поганий» (у порівнянні з 38,1 % у 2000 році), і навіть 86 % його визначала, головним чином, як «диктатора» із «усіма [негативними] конотаціями, які несе у собі це слово»¹².

Однак у липні 2006 року, менш ніж за рік, з нагоди шістдесятої річниці початку Громадянської війни інше опитування, опубліковане тим самим часописом, продемонструвало більш контрастні результати: трохи більше за 51 % опитаних вважали, що «державний переворот», який відбувся у липні 1936 року, не був «цілком виправданим», водночас майже 30 % гадали, що він був «обумовлений наявною тоді ситуацією хаосу і насильства», та 19 % відмовилися визначити свою позицію. Розбіжність позицій виходила за межі партійної приналежності (хоча тих, хто засуджував державний переворот, було більше серед «лівих», а тих, хто виправдовував, серед «правих»), однак мала чітку залежність від віку: ті, хто пережили франкізм, були «більш вибагливими щодо перевороту, ніж ті, хто дізнався про франкізм з книжок, ЗМІ та усних джерел»¹³.

Складність ситуації, описаної для дворічного періоду 2005–2006 років, підтвердили результати масштабного опитування, проведеного Центром соціологічних досліджень (CIS) навесні 2008 року, після введення в дію у грудні 2007 року Закону історичної пам'яті, який передбачав певні заходи «зі сприяння тим, хто зазнав переслідувань чи насильства під час Громадянської війни і диктатури»; серед іншого – державне фінансування ексгумації та ідентифікації тіл загиблих у безіменних масових похованнях¹⁴.

Згідно з результатами згаданого опитування CIS, 41 % з трьох тисяч опитаних іспанців зазначили, що вони підтримують закон, водночас майже 28 % висловили сумніви, оскільки закон міг роз'ятрити старі рани, інші 13,2 % вважали, що це були «недостатні заходи», а 3,1 % розуміли їх як надмірні, і понад 11 % не пристали на жодну позицію. Проте така розбіжність думок стосовно закону не поширювалася на вподобання щодо «найкращого політичного режиму»: демократія отримала понад 85 % голосів, тоді як лише 6 % надали перевагу «авторитарному режиму» за певних обставин, а інші 5 % вважали їх рівноцінними. Щодо голов-

ного запитання про «почуття», які мали щодо Франко опитані, вони зафіксували доволі показову картину: майже третина (32 %) висловила негативні почуття, серед яких злість переважала над страхом; майже чверть (23 %) поділяли позитивні почуття, за суттєвого переважання жалю над гордістю і ностальгією; і решта (приблизно 45 %) стверджували, що має двоїсті почуття, рівновіддалені, почуття байдужості та нерозуміння, у тому числі, невелика група (7,1 %) тих, хто «не знали/не відповідали»¹⁵.

Таким чином, з 1975 року іспанське суспільство дотримувалося переважно негативних суджень про Франко та його режим, хоча і з багатьма відтінками та суттєвими розбіжностями думок. Така соціологічна реальність поєднувалася з високим ступенем забуття та необізнаності щодо його персони, що жодним чином не може бути виправданим ані логічним. Навіть при тому, що велика частина населення Іспанії народилася, виросла, жила і (в деяких випадках) страждала в період диктаторського режиму генерала і каудильйо із усіма відповідними наслідками. Якщо бракувало безпосереднього досвіду тим, хто мав власні спогади про той період, було і є багато різноманітної літератури, присвяченої біографії Франко, його режиму та історичній епосі. Ця література завжди була доступною для підживлювання спогадів тих, у кого вони були, та інформування тих, хто був занадто юним за часів його правління чи народився після його смерті. Як нещодавно нагадав дослідник феномена франкізму Антоніо Касорла:

Іспанське суспільство часів постфранкізму, всупереч тому, що говорилося, не лише хотіло забути, а більше не хотіло знати про своє власне минуле, особливо, про Республіку, війну і диктатуру. Хотіло залишити позаду мету диктатури нав'язати власну єдину правду, яка заглушувала голоси дисидентів та громадські обговорення¹⁶.

Цей дивний парадокс намагалися тлумачити як результат «особливої амнезії» або як вияв умисного замовчування та примусового забуття, які перетворилися на ключові елементи політичної культури нової іспанської демократії. А це було зумовлено вагомою причиною: тактичною політичною домовленістю, укладеною під час Переходу до демократії, про те, щоб не згадувати на публіці і не використовувати як дійову політичну зброю пам'ять про злочини обох сторін під час Громадянської війни та подальших франкістських репресій після перемоги, з метою запобігти виникненню ризику дестабілізації нового демократичного режиму, під чим розумілося все, що могло спровокувати висунення вимог щодо притягнення до відповідальності за старі вчинки і також зведення рахунків. Зрештою довга кривава тінь, яку кидала Громадянська війна 1936–1939 років, та загальне бажання не повторювати згаданий травматичний досвід за жодних обставин (гасло «Ніколи знову

Громадянська війна» як аксіома і норма поведінки) вочевидь сприяли тому, що неточно визначено як «пакт про забуття», стосовно минулого та персон наскільки близьких, настільки ж і незручних і обтяжливих... і, безсумнівно, добре знаних і згадуваних, хоча й *sotto voce**.

Щодо цього варто зазначити, що йдеться не про незвичний і дивний історичний феномен чи про іспанську виняткову рису в межах парадигми «Spain is (always) different»**. Усе навпаки. Йдеться про універсальну формулу виживання суспільства, яка існує тисячоліттями й виправдала себе у різних формах. Наприклад, римський історик і військовий Тит Лабієн, який брав участь у громадянських війнах, що знекровили Римську республіку наприкінці I століття до н.е., пояснив свої мотиви так: «Забуття це найкращий захист від громадянської війни». У такому ж ключі без застережень висловлювався філософ Фрідріх Ніцше в XIX столітті: «Знання минулого є бажаним лише тоді, коли це корисно для майбутнього і сучасного, а не тоді, коли ослаблює сучасне і підриває життєво важливе майбутнє». І трохи згодом, після травматичного досвіду Великої війни, цю рекомендацію повторив угорсько-німецький соціолог Карл Маннгейм: «якщо суспільство прагне продовжувати існувати, суспільна пам'ять є так само важливою, як і забуття»¹⁷.

У більш недавньому випадку Іспанії, подвійна амністія 1976 (закон-постанова від 30 липня) та 1977 (закон від 15 жовтня) років вимагала, своєю чергою, як необхідне менше зло, мовчазну колективну вибірково історичну амнезію, яка має тривати аж допоки не втратить актуальність. Окрім того, що обидва слова – амністія і амнезія – мали спільний етимологічний корінь, у роз'яснювальній преамбулі самого закону-постанови від 1976 року, ухваленого першим урядом Адольфо Суареса, стверджувалося: «Оскільки Іспанія обрала шлях до повної демократичної нормалізації, прийшов час довершити цей процес *забуттям* усілякого дискримінаційного спадку минулого задля гармонійного братерського співіснування іспанців»¹⁸. Нагальність практичної необхідності прикрити делікатною публічною завісою це травматичне і роз'єднавче минуле визнав часопис *El País*, рупор антифранкістської демократичної опозиції, у своєму випуску від 17 липня 1977 року, присвяченому річниці початку Громадянської війни: «Важко викувати порозуміння на пам'яті про кров, щедро пролиту між братами»¹⁹. Той самий впливовий часопис нагадав про цю пріоритетну необхідність з нагоди прийняття закону про амністію у жовтні 1977 року:

Демократична Іспанія відтепер повинна дивитися у майбутнє, забути про відповідальність та вчинене під час Громадянської війни, абстрагуватися від сорока років диктатури [...]. Народ не може і не

---

* Упівголоса, пошепки (іт.).

** Іспанія (завжди) інакша (англ.).

має позбуватися історичної пам'яті; однак вона має слугувати йому для підживлювання проектів мирного співіснування, націлених у майбутнє, а не підготовувати лють, націлену в минуле²⁰.

Коли демократія усталилася, були різні суттєві підтвердження існування згаданого особливого «пакту про забуття», оскільки початкові міркування, які до нього підштовхнули, почали втрачати доцільність, з огляду на демографічне оновлення іспанського суспільства. Одне з найважливіших підтверджень було зроблене під час складної виборчої кампанії у травні 1993 року, коли тодішній лідер правої опозиції Хосе Марія Аснар дорікнув тодішньому главі уряду соціалісту Феліпе Гонсалесу за його готовність «розірвати пакт про те, щоб не ворушити минуле», і «обвинуватив у неодноразовому порушенні пакту, укладеного за часів Переходу до демократії, про те, щоб не ятрити минуле». Майже десять років по тому, у 2001 році, коли Аснар вже був при владі, новий лідер соціалістів Хосе Луїс Родрігес Сапатеро підтвердив існування згаданого «тактичного пакту про замовчування», останні години якого, на його думку, спливали: «Перехід до демократії накинув покрив на пам'ять задля досягнення примирення»²¹.

Шукати коріння цього сумнівного «пакту про забуття» у звичайній політичній обачливості переможених лівих (чи у побоюванні «зведення рахунків» із минулим із використанням потужної фактичної влади франкістів), мабуть, було б надмірним спрощенням. Серед іншого, позаяк могла підтвердитися причина, що пояснює цю тактичну явну згоду, яка тривала всі останні десятиліття: історична та ідеологічна анахронічність крайніх протилежних позицій, які зіштовхнулися під час Громадянської війни, та неспроможність іспанського суспільства ідентифікуватися, повною мірою й виключно, з жодною з них. Принаймні, таке припущення висунув з нагоди шістдесятої річниці початку війни письменник Франсіско Айяла, прозорливий свідок тієї епохи, засуджений до вигнання:

Рішення обходити мовчанням Громадянську війну було результатом не лише політичної обачливості, воно було нав'язане незаперечною дійсністю: ніхто не підтримував ідеологічні позиції, які були визначальними під час того конфлікту²².

Імовірно, саме дослідник Сантос Хулія висвітлив цю лінію трактування найбільш виразно і ґрунтовно. На його думку, складна взаємна пов'язаність між пам'яттю та забуттям про Громадянську війну і франкізм в Іспанії має витікати з того факту, що другий був результатом першої, а та, незалежно від своїх причин, спровокувала люті криваві жнива: не менше дев'яноста тисяч вбитих франкістами ворогів (і ще, ймовірно, сорока тисяч у післявоєнний період) та майже п'ятдесят п'ять

тисяч вбитих ворогів республіканців (лише під час війни, зважаючи на їхню поразку). Інакше кажучи: в Іспанії насильницька смерть під час політичних репресій не була наслідком злочинних дій лише однієї ворогуючої сторони проти іншої (якби армія заколотників вбивала беззахисне цивільне населення при несумірному розподілі катів та жертв), а чинилася в контексті громадянської війни (яка ніколи не починається раптово як стихійне лихо, а зрощується поступово), до того ж, були досить розподілені між прибічниками обох таборів, хоча у підсумку виявилися значно численнішими вбивства, скоєні переможцями з різних причин, у тому числі через саму перемогу та зусилля з утримання влади до 1975 року²³.

Тяжке усвідомлення цих скоєних обома таборами ганебних злочинів, (безвідносно до їхньої кількісної і навіть якісної відмінності), створювало передумови для мирного переходу від диктатури до демократії в Іспанії за допомогою соціокультурної формули, добре відомої у багатьох країнах за численними подібними перехідними давніми і сучасними процесами: «покриття забуттям» цього травматичного і роз'єднаного минулого (як у випадках *oblivioni mandare*, *oblivion act*, *d'en renouveler la mémoire*), що вимагало від політичних сил і суспільства готовності добровільно замовчувати (і не згадувати й не використовувати на публіці як зброю) все те, що заважало розвитку і мало бути подоланим задля продовження існування як спільноти та майбутнього мирного співіснування²⁴. Такі офіційні накази про забуття, спрямовані на умиротворення суспільств, травмованих братовбивчим насильством, добре відомі в історії від часів амністій у Стародавніх Афінах класичного періоду до «Нантського едикту» від 1598 року короля Франції, який поклав край релігійним війнам між католиками та протестантами, що тривали понад тридцять років, укупі з Варфоломіївською ніччю в Парижі:

Нехай пам'ять про все пережите як однією, так і другою стороною [...] залишається згаслою і приспаною, ніби нічого не трапилось. Забороняємо усім нашим підданим відроджувати пам'ять [*renouveler la mémoire*] та атакувати, обурюватися, кривдити, провокувати одні одних, дорікаючи тим, що сталося²⁵.

Застосування такої політики забуття чи публічного й офіційного замовчування продовжує залишатися нерідким явищем в сучасній історії різних регіонів усього світу, від нових держав, які виникли внаслідок деколонізації, що розпочалася у 1945 році (нерідко під час власне громадянських воєн), до тих, що відродилися після розпаду радянського блоку в 1989 році (які роздирають внутрішні соціальні, етнічні й релігійні конфлікти). Подібне відбувалося також у суспільствах найбільш розвинутих, культурних й навіть консолідованих у тому, що стосується

засад їхньої національно-культурної ідентичності. Наприклад, у тій же Франції XIX і XX століть, як підкреслив історик Анрі Руссо із чітким і переконливим поясненням:

Стосовно цього варто нагадати, що амністія становить частину тривалої республіканської традиції, призначенням якої завжди було перекомпонування соціальної і державної структури після внутрішнього конфлікту. Вона застосовувалася у випадках численних соціальних конфліктів, особливо щодо більшості політичних конфліктів, якими рясніла недавня історія Франції: Комуна, справа Дрейфуса, революційне поразництво, і, звісно, режим Віші та Алжирська війна. Амністія, безперечно, це добровільне забуття, оскільки являє собою політичне рішення, до якого приходять після бурхливих дебатів, хоча не означає, що вона спроможна сприяти «забуттю» в прямому сенсі цього слова, а лише те, що держава чи нація, здебільшого ґрунтуючись на «національних інтересах», вирішує притлумити суспільну пам'ять про пережитий конфлікт. Однак політичне і юридичне забуття, з одного боку, та добровільна амнезія – з другого, не повинні сприйматися у буквальному сенсі через небезпеку впасти в іншу крайність: коли пересічні громадяни, більшість французів, не «забули» про окупацію у 1950-ті та 1960-ті роки, але з певних причин чи без них, відверто кажучи, не хотіли більше про це говорити ані на публіці, ані між собою, що докорінно відмінне. Йшлося про вибір, про докладання зусиль, щоб покінчити з болем, недосконалі й не доведені до кінця, але не про забуття у звичайному розумінні цього слова²⁶.

У випадку Іспанії періоду пізнього франкізму та Переходу до демократії, спосіб, у який здійснювався цей добре відомий політичний вибір, який виношувався поступово як владними елітами, так і пересічними громадянами, був співзвучним новому баченню Громадянської війни, яке превалювало у 1960-ті роки і яке вже не було міфом про героїчне і гідне минуле (антифашистський чи антикомуністичний подвиг), а новим міфом, трагічним і скорботним (братовбивча ганебна і злочинна війна). За словами Сантоса Хуліа:

Отже, питання не в тому, що про все це (війну і диктатуру) не говорилося, а в тому, як говорилося і з якою метою; не в тому, що вчинене ігнорувалося, а в тому, що його значення зазнало змін, неминучих з плином часу. Це частина Громадянської війни, коли кожна зі сторін ставиться до другої як до злочинної, душоубної та саботажницької, як зазначив Карл Шмітт у статті, написаній 1947 року. Однак таке зображення протиборчої сторони як вбивць, яких слід винищити, що тяжіло над воюючими таборами в роки

війни та зберігалося у франкістських владних колах до кінця, слабшало спочатку серед вигнанців, згодом серед дисидентських груп, противників диктатури, на тлі представлення минулого як братовбивчої війни: супротивник поставав вже не злочинцем і вбивцею, а братом. Не те щоб зовсім не писали про війну чи дозволили їй піти у забуття, однак у політичних промовах, мемуарах, у постановках і публічних заявах політичних партій і опозиційних об'єднань, її значення трансформувалося внаслідок накопичення нового досвіду і пошуку нових політичних цілей. Звеличення самої війни, навіть тими, хто воював в окопах, поступилося місцем такому її зображенню, за якого вона поставала колективною трагедією, і яке викликало почуття спільної відповідальності та висунення вимог застосування амністії як першого кроку, необхідного, щоб розпочати державотворчий процес, кульмінацією якого стане новий режим, який прийматиметься більшістю іспанців незалежно від того, за яку зі сторін вони билися під час війни²⁷.

У підсумку, так званий негласний пакт про забуття (точніше, угода щодо невикористання війни та її злочинів як дієвої політичної зброї) посприяв мирному Переходу від диктатури до демократії і взагалі уможливив його. А заходи з амністії не були, в жодному разі, ані фіктивним випадком ганебного «закона останньої крапки» («ley de punto final»)*, прийнятого франкістами, як у випадках військових диктатур Латинської Америки, ані звичайною «зрадою» лідерів лівих політичних сил, наляканих військовими та підкуплених спокусами влади. Або, принаймні, були не лише цим. По-перше, тому що на той момент не існувало міжнародних механізмів, які були створені значно пізніше, щоб боротися з безкарністю під час судових процесів перехідного періоду в інших регіонах світу. І по-друге, тому що тоді так само ще не існувало Римського статуту, ухваленого в 1998 році, яким керується Міжнародний кримінальний суд, і який не передбачає «ретроспективних» позовів**²⁸. Натомість, схоже, що вони є зрілим плодом тривалого культурного і соціально-морального процесу, слушно описаним Хав'єром Муньосом Соро:

Перефразовуючи назву книги мемуарів, опублікованої соціалістом Симеоном Відарте у 1976 році: травматичні спогади про війну і репресії тлумачилися як «ми всі були винні», що від головних учасників вимагало спокутування провини на «іспиті совісті» – як світському, так і релігійному, – і від наступних поколінь вимагало загальної амністії. Примирення переможців та переможених стано-

---

* Закон про амністію 1977 року.

** У компетенцію Міжнародного кримінального суду входять злочини, здійснені після набуття чинності Римського статуту (1 липня 2002 року).

вило першочерговий неодмінний крок до майбутньої демократії, яка б гарантувала мирне співіснування іспанців, спільний обов'язок, до виконання якого закликали усіх, окрім запеклих франкістів. Примирення було, ймовірно, найвпливовішою ідеєю вкупі з ідеєю європейської інтеграції, серед тих, хто обстоював антифранкізм; воно було політичною стратегією Іспанської комуністичної партії (PCE) та Іспанської соціалістичної робітничої партії (PSOE) у відповідь на поразку в збройній боротьбі [...]; воно також було етичною та дополітичною позицією багатьох безпосередніх ключових учасників війни, результатом тривалого процесу особистого глибокого сумлінного осмислення; і зрештою було політичним рішенням, втіленим у формі закону про загальну амністію для всіх злочинів, скоєних під час війни і в період диктатури²⁹.

Суспільна та функціональна корисність цього пакту є безсумнівною в світлі історичного досвіду та успішності процесу Переходу до демократії. Однак також є незаперечним, що це призвело до поступового знищення всіх спірних та виправдальних згадок про «попереднього главу держави» аби запобігти ускладненню цього процесу та задля подальшого усталення демократії. Варто зауважити, що ця тенденція виявилася одразу, тільки-но тіло Франко було поховане позаду вівтаря базиліки у Долині Полеглих 23 листопада 1975 року. Напередодні Хуан Карлос де Бурбон, з нагоди проголошення його королем Іспанії, визначив правило згадування свого попередника у формі гранично нейтральній і невизначеній:

Ім'я Франко було віхою іспанської історії, переломним моментом, без згадки про який неможливо зрозуміти сутності нашого сучасного політичного життя³⁰.

Менше чотирьох років по тому харизматичний лідер Комуністичної партії Іспанії, який також був першим заступником мера Мадрида завдяки незаперечній перемозі лівих сил на виборах в іспанській столиці, долучився до цього процесу історизації дистанціювання з твердих причин, які поділялися усім тодішнім політичним спектром за винятком маргінальних меншин:

Перед лицем майбутнього єдине, що можемо зробити ми, іспанці, це забути про франкізм та антифранкізм. Це все безплідна полеміка. Можна було б піддати сумніву відданість демократії багатьох колишніх франкістів, однак в Іспанії зараз – дедалі більше – вибір здійснюється не між франкізмом та антифранкізмом, і навіть не між диктатурою та демократією, а між демократією капіталізму, залежного від мультинаціональних корпорацій, та прогресивною демократією, прийнятною для побудови нового суспільства.

Я б навіть сказав: облишмо Франко-політика. Залишмо його в історії, у минулому, і зосередимо увагу на майбутньому, яке має належати усім, хто хоче працювати, щоб зробити його світлим³¹.

Подальше усунення публічних згадок про Франко і франкізм після 1975 року було повільною і неминуче складною справою, як і сам перехідний процес та пов'язана з ним консолідація демократії, хоча й не викликало масштабних громадських обговорень, ані помітних суперечок між політиками і парламентарями, принаймні до останнього часу. Варто простежити основний напрямок цього процесу, зважаючи, що відбулося з особливо важливим елементом символіки: величезними кінними статуями, встановленими в багатьох містах Іспанії в період диктатури.

Прикладом того, що був зроблений вибір на користь послідовного «узгодженого» зникнення, служить доля статуї, яка прикрашала плац замку Монжуїк у Барселоні. Одного травневого дня у 1986 році, напередодні п'ятдесятої річниці з початку Громадянської війни, кінь і його видатний вершник були демонтовані та таємно і без свідків переміщені до бібліотеки Військового музею у внутрішній частині того ж замку; згодом – у 2008 році – статую перемістили до міського складу, закритого для публічного доступу. Схожа доля спіткала величезну кінну статую каудильйо, яка прикрашала центральну площу Валенсії. Після неодноразового відтермінування рішення міської ради, ухваленого в березні 1979 року, у вересні 1983-го вона була демонтована, що супроводжувалося незначними інцидентами, та перевезена на територію генерал-капітанства Військового округу Левант у місті Валенсія, де залишається й понині³².

Однак, хоча приклади таких аватарів Франко, як кінні статуї в Барселоні й Валенсії, засвідчують його усунення у делікатний спосіб до сховищ музеїв чи до території гарнізонів його товаришів по зброї, те, що скоїлося з кінною статуєю на території його вілли в рідному Ферролі, є прикладом проблеми обмеженості цього процесу усунення, публічного і офіційного. Ця статуя, встановлена у 1967 році, вилита з бронзи на судноверфі Національного підприємства Базан, важить приблизно понад шість тонн. Попри те, що антифранкістські ліві сили здобули перемогу на муніципальних виборах в місті у першому турі, статуя, незважаючи на численні виступи проти неї (у тому числі, дві неуспішні спроби її підірвати), залишалася на своєму місці на площі Іспанії до 2002 року, коли таки переїхала до Музею військово-морського флоту, а у 2010-му – до закритого сховища Військово-морського училища. Цілком імовірно, що ніхто не наважувався зачепити її раніше, оскільки, як згодом визнав тогочасний голова муніципалітету Ферроля, представник лівої націоналістичної партії Галісії, вона була «надто важкою». Однак також на це могли вплинути результати опитування, проведеного часописом *La*

Voz de Galicia («Голос Галісії») серед мешканців міста восени 2000 року, яке відобразило таке розділення громадської думки, яке не можна було не враховувати: «46 % опитаних підтримали усунення такої недоречної реліквії, яку муніципалітет навіть не включає до своїх туристичних путівників, проте 40 % показали себе прихильниками того, щоб не турбувати їх кінного земляка»³³.

Так само кінну статую Франко у Мадриді, яка з 1956 року стояла на площі Сан-Хуан-де-ла-Крус на боці Нових Міністерств*, не було одразу демонтовано і перенесено. Вона залишалася на своєму місці до ранку 17 березня 2005 року, коли була знята з постаменту і перенесена до сховища міністерства на тлі невеликого збурення осіб, ностальгуючих за старим режимом. Вона не була єдиним проявом вшанування пам'яті каудильйо у місті й у провінції Мадрид, оскільки залишалися ще вулиця, площа (біля Ель-Пардо, поблизу неокласичного палацу, який був його офіційною резиденцією впродовж тридцяти п'яти років) і триумфальна арка (у Монклоа, на початку Університетського містечка та виїзду на шосе до Ла-Корунья)³⁴. Зовсім несумірно із тими нечисленними у столиці королівства виявами вшанування заслуг інших очільників держави, таких як Нісето Алькала-Самора-і-Торрес або Мануель Асанья Діас, якщо згадувати лише його безпосередніх попередників з 1931 до 1936 року; інший випадок королів Альфонсо XIII та Альфонсо XII. Справді, такий видатний аналітик як Альберто Рейг Тапіа ще у 1999 році звернув увагу на очевидну для того часу на мадридських вулицях нерівноважність у тому, що стосується вшанування пам'яті, наприклад, генералів, які билися на боці Франко, та тих, які билися на боці Республіки під час Громадянської війни:

Якщо Аранда, Асенсіо Кабанільяс, Фанхуль, Гарсія Ескамес, Гарсія Морато, капітан Аїя, Мільян Астраи, Мола, Москардо, Оргас, Салікет, Варела та Ягуе мають свої відповідні вулиці в столиці Іспанії, чому їх не мають Арангурен, Асенсіо Торрадо, Батет, Сьютат, Кордон, Ескобар, Ернандес Сарабія, Ідальго де Сіснерос, Лістер, М'яха, Мера, Посас, Рохо, Рікелме чи Тагуенья? Хіба це не непробачне забуття, не цілковите замовчування?³⁵

Імовірно, лише місто Сантандер тоді перевершувало Мадрид за такою надмірною кількістю франкістських символів на вулицях та міських історичних пам'ятках. За результатами дослідження, проведеного на початку 2000 року, у цій столиці провінції Кантабрія було не менше тридцяти вулиць, названих на честь видатних діячів диктаторського режиму (у тому числі Хосе Антоніо Прімо де Рівера, засновника Фаланги, та його сестри Пілар, довічної національної делегатки від Жіно-

---

* Комплекс урядових будівель.

чої секції Фаланги, і ще одинадцять статуй і монументів, пов'язаних з режимом (включно з кінною статуєю самого каудильйо, однією з трьох, виконаних скульптором Хосе Капусом). Однак щодо цього наслідки прийняття Закону історичної пам'яті також були невідворотними: у грудні 2008 року статуя була демонтована з п'єдесталу для перенесення до муніципального сховища³⁶.

Отже, у формі статуй, більшою чи меншою мірою публічних, назв проспектів, площ і вулиць, та меморіальних дошок і пам'ятників на честь його народження, смерті, простого візиту чи політичних звершень, ім'я Франко зберігало відчутну і постійну присутність в іспанському суспільстві впродовж тривалого часу; окремі свідчення її, розпорошені й нечисленні, зберігаються навіть до сьогодні. Попри те, що сама постань та історична значущість стали дещо розмитими, малознаними і поцінованими з боку громадян, особливо серед наймолодших вікових груп суспільства, яких все більше в демографічній піраміді з очевидних причин, пов'язаних з плином часу. Як згадував історик Сантос Хуліа у 2002 році:

У іспанців двоїсте ставлення до Франко, вони його не дияволізують, як німці Гітлера. Ймовірно, це пов'язано з тим, що більшість сучасних дорослих не жили у найгірші часи – 1930-ті й 1940-ті роки, а, скоріш, у 1950-ті, 1960-ті й 1970-ті. І вони пам'ятають, що у другій половині періоду франкізму бракувало свобод, але підвищувався матеріальний рівень життя³⁷.

Таким чином, Франко сьогодні – це ім'я привида з минулого – більшою чи меншою мірою незручного, однак дуже реального і навіть дієвого. Зокрема, тому, що значна частка сучасної політичної культури, ймовірно, має витоки і початок, на краще чи на гірше, в сформованій і очоленій ним історичній епосі: одержимість досягнення одностайності при прийнятті політичних рішень, тенденція до дияволізації суперечок та відмінних позицій, схильність до ототожнення уряду та нації, гіпертрофованість виконавчої гілки влади у порівнянні з іншими, смак до лідерства харизматичної особи, поблажливе ставлення до корумпованості й продажності тощо³⁸. У недавній карикатурі, опублікованій у часописі *El País* 28 березня 2015 р., художник-ілюстратор, відомий за ім'ям *Max**, влучно змалював це у лаконічному діалозі між юнаком та мудрим віслюком. Перший запитує: «Вчителю, що залишилося від франкізму?». А другий відповідає: «Бачиш скрізь попелястий порох? Він зветься “лупа”, і таким є ставлення».

Це, по суті, таке саме пояснення, яке у тому ж році зазначив щодо цього історик Хуліан Казанова:

---

* Справжнє ім'я Франсеск Капдевіла Гісберт.

Таке тривале авторитарне правління наклало глибокий відбиток на політичні структури, громадянське суспільство, на індивідуальні цінності та на поведінку різних соціальних груп³⁹.

Імовірно, також з цієї причини найбільш звична лінія поведінки іспанців щодо Франко і франкізму – легка байдужість, яка перевершує і затьмарює негативні почуття, що викликає цей персонаж і його антидемократична реакційна політика. Це те, що чути з дивної заяви, зробленої у листопаді 2000 року міським головою Авліи, представником правої Народної партії, для виправдання своєї відмови виконати вимоги опозиції щодо усунення з мапи міста назви шосе, присвяченого «генералісимуму Франко», та зняття відповідної меморіальної дошки і зображення:

Слід приймати історію з усіма її наслідками. [...] Мене не дратує бачити на площах згадки про більшою чи меншою мірою негативних персонажів нашої історії. Та й громадян це також не турбує⁴⁰.

Як наголошувала передовиця впливового британського журналу *The Economist* від 25 листопада 2000 р., цілком вірогідно, що Іспанія за останню чверть століття пройшла шлях «від Франко до безумства» (*From Franco to Frantic*), принаймні, поки економічна криза 2010 року не призупинила цей процес. Привид незручного персонажу, яким є Франко, продовжує подеколи виходити на поверхню суспільного життя, здіймаючи відповідні медійні й навіть політичні збурення. Таке відбувалося у 2001–2002 роки через дискусії щодо оцифрування його особистого архіву, який речно зберігала Національна фундація Франсіско Франко – приватна установа, яку очолювала до самої своєї смерті Кармен Франко Поло*, за шляхетським титулом, наданим їй у листопаді 1975 року, – герцогиня де Франко⁴¹. Або через ностальгійну комедію Альберта Боаделья про два останні роки життя Франко «Щасливої дороги, Ваша Високоповажносте!», прем'єрний показ якої відбувся у жовтні 2003-го, здобувши успіх у публіки і критиків. І навіть у сатиричному форматі через обгортку п'яти компакт-дисків, присвячених «Золотому віку іспанської поп-музики» у 2004 році, на якій був зображений бюст каудильйо в похилому віці: у білій перуці, з червоними на помадженними губами та синіми тінями на повіках. Або через не позбавлену сенсу пропозицію, висунуту в 2010 році й поновлену в серпні 2018-го, щодо ексгумації його тіла із крипти в Долині Полеглих і перенесення на кладовище в Ель-Пардо, де вже похована його дружина⁴². Чи під час нещодавньої кризи через сепаратизм у Каталонії, коли прихильники незалежності

---

* Єдина дочка генерала Франсіско Франко і його дружини Кармен Поло Мартінес-Вальдес.

використали персону Франко та його режим, щоб звинуватити іспанську демократію у франкізмі, «просто маніпулюючи поняттям, яке годиться для багатьох речей, однак, на щастя, не має жодного стосунку до оригінального предмета»⁴³.

Усі ці явища відбувалися і продовжують відбуватися, оскільки привиди минулого можна заклинати та виганяти, але ніколи не вдається позбутися їх остаточно чи вдавати, ніби їх ніколи не існувало. Це стара істина, яку висловив мудрий історик такого рівня, як лорд Актон*, понад століття тому: «якщо минуле було гальмом і тягарем, то знання минулого буде найпевнішим і найнадійнішим способом звільнитися від нього»⁴⁴. І ось ще одне слушне повчання, яке нещодавно згадав інший великий історик, Ян Бурума**, словами не менш розсудливими і слушними:

Праця історика полягає у тому, щоб позбавити минуле його таємниць, оповідати історію як низку послідовних подій (не підпорядковуючи жорстким законам) та пояснювати і критично оцінювати ці події. Однак це виявляється складно чи неможливо зробити, коли події все ще зберігаються у пам'яті живих та провина і каяття залишаються життєво важливими питаннями. [...] Тільки коли суспільство стає достатньо вільним і відкритим для того, щоб побачити минуле, однак не з позиції жертви чи мучителя, а критичним зором, лише тоді знаходять спокій його привиди⁴⁵.

Саме такому оновлюючому знайомству з особистістю Франко та його режимом покликана сприяти ця праця за всієї її скромності та визнаних обмеженнях обсягу і змісту. Просто тому, що для розуміння першого треба пізнати друге – з причин, які докладно виклав Ян Кершоу у майстерно написаній ним біографії одного видатного сучасника каудильйо: «важливо аналізувати диктатуру, крім самого диктатора»⁴⁶. З цієї причини, з метою знайомства із Франко, його епохою і його диктатурою, книга розділена на три частини, які доповнюють одна одну та послідовно розкривають три різні виміри одного історичного феномена: особливості характеру і життєву траєкторію Франко як особистості у першій частині «Людина: Основні віхи біографії»; соціально-політичне і юридичне підґрунтя його надзвичайної абсолютної влади диктатора – у наступній частині «Каудильйо: Харизматичний диктатор»; та особливості й природа його особистої диктатури в останній частині «Режим: Комплексна диктатура».

---

* Джон Далберг-Актон (1834–1902) – англійський історик та політичний діяч.

** Ян Бурума (нар. 1951) – нідерландський письменник і видавець, який живе і працює у США.

1

ЛЮДИНА: Основні віхи біографії

Ми не приймаємо на наші плечі керування Іспанією заради тимчасового періоду комфорту, як це сталося з диктатурою дона Мігеля Прімо де Рівери. Ми приймаємо командування та управління Іспанією, щоб здійснити революцію, щоб здійснити вирішальні зміни у житті Іспанії, щоб скерувати Іспанію та іспанців на шлях величі, повертаючи їм єдність, свободу і справедливість.

Промова Франко у Мадриді 18 липня 1953 року

Біографії Франко

Як дійова особа першої величини в історії Іспанії генерал Франко був об'єктом широкої і різноманітної біографічної літератури з часів Громадянської війни. Однак ще порівняно недавно майже не було біографій, які б відзначалися академічною ґрунтовністю та високою історіографічною якістю¹.

Природно, сорок років особистої диктатури породили масу літератури апологетичного і навіть агіографічного характеру. Серед цих доробків особливо вирізняються п'ять творів виняткової важливості з огляду на їхню впливовість і поширеність. Першу з них опублікував журналіст Хоакін Аррарас Ірїбаррен у 1937 році, вона стала офіційною версією життєпису каудильйо в період Громадянської війни і після нього. Достатньо згадати, що до жовтня 1939 року книга вже мала дев'ять перевидань в Іспанії та була перекладена англійською, французькою, німецькою та італійською мовами. Вона слугувала джерелом натхнення і фактажу для хронік у періодичних виданнях та для біографій, написаних пізніше, завдяки своєму пишномовному і благоговійному стилю, особливо відчутному в останніх абзацах:

Він, генерал Франко, не керується жодними жалюгідними амбіціями, коли береться за справу [порятунку Іспанії]. Ані жагою до влади, якої не прагне, ані людським марнославством, яке зневажає, ані матеріальною користю, яка його не цікавить. Ще зовсім юним

він досяг таких вершин, на які зрідка піднімаються поважні чоловіки на завершенні осяяної славою військової кар'єри. [...] Франко, каудильйо істинної віри і честі на цьому важливому етапі історії, взяв на себе найславетнішу й найтяжчу відповідальність. [...] Франко, хрестоносець Заходу, вождь війська*, обраний у цей жахливий час для того, щоб Іспанія здійснила призначення латинської раси².

Після завершення Другої світової війни у 1945 році перемогою союзних держав над державами італо-німецької Осі, згадана біографія і подібні їй стали значною мірою застарілими, невідповідними новому часу в національному та міжнародному вимірах. Тому їхнє місце заступив інший твір: за редакцією журналіста Луїса де Галінсоги і генерал-лейтенанта Франсіско Франко Сальгадо-Араухо, двоюрідного брата каудильйо й глави його військової канцелярії (Casa Militar del Jefe del Estado**)³. Її автори прагнули показати найбільш сприятливо двоїсту поведінку Франко щодо союзників під час Другої світової війни, уникаючи його ідентифікації із німецько-італійською стороною та антидемократичних й юдофобських проявів на користь більш вигідних антикомуністичних загальників. Дійсно, як вказували назва і дата публікації («Вартовий Заходу», видання 1956 року), праця дуже ретельно враховувала панівну атмосферу, породжену кон'юнктурою холодної війни та військовою залежністю Іспанії від Сполучених Штатів унаслідок угод, укладених у вересні 1953 року, про розміщення американських військових баз на території Іспанії.

Майже десятиліття по тому в символічному 1964 році з'явилася нова біографія каудильйо, цього разу в формі сценарію для документальної кінострічки, як офіційного заходу з вшанування «двадцятип'ятиліття відтоді, як Франко встановив мир». Його авторами були письменник Хосе Марія Санчес Сільва та режисер і сценарист Хосе Луїс Саєнс де Ередіа, які розробили дуже дохідливий образ: «Франко – чоловік». Співзвучно з тогочасною ситуацією економічного зростання, яка заклала в іспанському суспільстві початок матеріального добробуту і відверту апатію до політики, зображення Франко підкреслювало, передовсім, його якості «чоловіка, який дав [Іспанії] мир, роботу і процвітання». «Каудильйо перемоги» був змінений на «каудильйо миру», менш геро-

---

* Біблія, Книга Ісуса Навина 5:14–15 «Вождь Господнього війська» (у перекладі І. Огієнка).

** Військову канцелярію глави держави (Casa Militar del Jefe del Estado) з військовим підрозділом було створено після Громадянської війни Указом від 5 вересня 1939 р. Виключною місією підрозділу було забезпечення охорони і почесної варті глави держави, у 1940 році його було перетворено на Полк. Іншим указом від 4 лютого 1949 р. було засновано «Гвардійський полк Його Високоповажності глави держави і генералісімуса армій», який з незначними змінами – за винятком розпуску «Мавританської гвардії» в 1958 р. – проіснував до смерті генерала Франко у 1975 році.

їчного і більш людяного, який навіть носив цивільний одяг, вів звичайне сімейне життя і мав підтримку народу, «більше, ніж будь-коли, солідарного з чоловіком, який переміг у війні з комунізмом, здійснив чудо збереження нашого нейтралітету, і який без сторонньої допомоги буде кращу і більш справедливу Іспанію»⁴.

Остання хвалебна біографія, написана за життя генерала Франко, була твором плодового історика Рікардо де ла Сьєрва, який змалював життєвий шлях каудильйо до початку 1960-х років. Її опублікувало Національне видавництво у 1972 році у вигляді колекційних брошур із назвою «Франсіско Франко: століття Іспанії». А наступного року вона була видана вже у класичному форматі книги в двох томах із тією ж назвою. Безперечно, за кількістю наведених документів і спогадів сучасників, доданих фотографій, за охопленням періодом, і навіть за літературним талантом автора цей твір суттєво перевершив усі попередні офіційні біографії. Й усе це за певної об'єктивної критики та підкресленого політичного дистанціювання мало зобразити видатного і гуманного лідера⁵.

У цьому творі здійснювана тоді політика апертуризму* досягла максимуму можливостей щодо біографій Франко.

Гарним підтвердженням цього є те, що після смерті каудильйо у 1975 році жодна з пізніших франкістських (в обох сенсах) біографій не спромоглася подолати встановлену тоді планку. Принаймні, серед них варто відзначити, насамперед, через документальну цінність, написану в 1984 році працю історика-медієвіста Луїса Суареса Фернандеса «Франсіско Франко і його епоха»⁶. Автор, який був високопосадовцем у сфері освітньої політики режиму в період зусиль з десаррольїзму** і апертуризму, використовував у тексті документи, які до того часу не оприлюднювалися – з особистого архіву Франко, який зберігався Національною фундацією Франсіско Франко і був закритим для доступу публіки і більшості істориків майже до 2006 року⁷. Завдяки такій фундаментальній документальній базі, високоцінній й до того часу не дослідженій, твір Суареса Фернандеса навіть перевершував працю Де ла Сьєрва як апологетичний та позбавлений критичного ставлення.

Відкрито критикуючи всі біографії, що позитивно зображали Франко, розпорошена і розгромлена антифранкістська опозиція також створювала власні інтерпретації біографії каудильйо. Від самого початку, навіть під час Громадянської війни, такі контрбіографії публікувалися в різних форматах (тексти, карикатури, фотографії, анекдоти), і в них завжди домінували демонізація та викриття політичних і моральних зло-

---

* В рамках авторитарної держави політика обмежених демократичних поступок у соціально-політичній сфері. – *Прим. ред.*

** Політика модернізації, яка передбачає розвиток незалежної економіки та опертя на національний капітал. – *Прим. ред.*

чинів різних ступенів і форм: «підступний зрадник», «попихач Гітлера і Муссоліні», «маріонетка капіталістів і латифундистів», «амбіційний, жорстокий, кровожерливий диктатор», «фанатичний католик та інквізитор» тощо. Як приклад можна навести діатриби (іронічні роздуми за давньогрецьким зразком) Сальвадора де Мадар'яги*, зібрані у його популярній книзі «Генерале, йдіть вже», написаній у 1959 році, проти «цинічного лицеміра, який узурпував владу» як «п'явка Заходу» – до тепну відповідь Луїса де Галінсозі та Франко Сальгадо-Араухо⁸.

Однак, безсумнівно, лише у 1960-ті роки побачила світ справжня біографія, укладена демократичною опозицією: праця «Франсіско Франко: історія месіанства» (1964 р.) Луїса Раміреса⁹. За цим псевдонімом стояв баскський письменник і журналіст Лусіано Рінкон Вега, який використав як платформу для своєї публікації видавництво *Ruedo Ibérico* («Іберійська арена») в Парижі, знану установу іспанських вигнанців у Франції, засновану в 1961 році. Книга Раміреса–Рінкона мала величезний успіх і значне поширення у іспанських внутрішніх та емігрантських анти-франкістських колах, була кілька разів перевидана, у тому числі тричі до 1973 року, і перекладена іншими мовами, сприяючи формуванню специфічного іміджу Франко серед його противників і опозиціонерів у Іспанії та поза її межами.

Після смерті Франко у 1975 році, початок Демократичного переходу і скасування цензури дозволили публікацію дещо більш критичних і ворожих щодо каудильйо його біографій та біографічних нарисів навіть у самій Іспанії. З усіх цих біографічних нарисів варто відзначити опус за редакцією соціолога Амандо де Мігеля, опублікований 1976 року з іронічною назвою «Франко, Франко, Франко»¹⁰. Можна стверджувати, що до цього ж жанру належать, з певними застереженнями, і відомі літературні твори таких письменників, як Франсіско Умбраль («Легенда про Цезаря провидця»), Мануель Васкес Монтальбан («Автобіографія генерала Франко»), Хосе Луїс де Вілальонга («Шабля каудильйо»), Альберт Боаделья («Франко і я»; «Щасливої дороги, Ваша Високоповажносте!») чи Хуан Луїс Себріан («Франкоморібундія»)¹¹.

Закінчення франкізму та усталення нового демократичного режиму також створили можливість для публікації цілої лавини творів та спогадів сучасників та політичних діячів епохи диктатури. Ці документальні книжки сукупно представили нові погляди та інформацію щодо особистості та приватної й публічної поведінки померлого каудильйо. На основі цих нових даних від очевидців та завдяки поступовому відкриттю для дослідників відповідних державних архівів, став можливий початок історіографічного переосмислення – більш незалежного, об'єктивного та ґрунтовного – персони генерала Франко. Переосмислення *bona*

---

* Сальвадор де Мадар'яга-і-Рохо (1886–1978) – іспанський письменник, дипломат, журналіст, історик. – *Прим. ред.*

fides*, *sine ira et studio*** – тобто із базовою сумлінністю інтерпретації, без присмаку інших партійних симпатій та зі зваженим осмисленням доступного інформаційного матеріалу.

Якщо не враховувати невеликі й розпорошені твори, перший синтетичний плід цієї кропіткої праці з переосмислення історіографії з'явився на світ у 1985 році, через 10 років після смерті Франко, коли професор Хуан Пабло Фусі оприлюднив своє коротке відоме біографічне есе: «Франко. Авторитаризм і особиста влада»¹². З його зваженим ставленням до теми та ґрунтовністю завдяки використанню нової доступної літератури про життя і досягнення генерала, есе свідчило про різкий розрив з біографіями, поширеними раніше. Робота з переосмислення історіографії поглибилася у 1992 році, через століття від народження генерала, із появою двох творів, відмінних за сутністю та за кутом зору. З одного боку, стислий біографічний нарис «Франко. Профіль історії» за редакцією американського іспаніста Стенлі Дж. Пейна, з другого боку, вичерпне дослідження Хав'єра Туселя про роль Франко в період з 1936 до 1939 року «Франко у Громадянській війні»¹³.

Однак, попри поступ у пізнанні особистості Франко, проявом якого були відмінні доробки Фусі, Пейна і Туселя, через сто років з часу його народження і майже двадцять з моменту смерті все ще бракувало всеосяжної біографії, яка б охопила всю величезну кількість архівних матеріалів і спогадів, що з'явилися в останні роки, про його особу та роль в історії. Ця прогалина була серйозно заповнена публікацією в Британії восени 1993 року (а наступного року – у перекладі іспанською) біографії, складеної іспаністом Полем Престоном. І це не випадково, оскільки його твір, плід більш ніж десятилітньої праці, був монументальним за обсягами та вичерпністю використаних документальних першоджерел. Справді, книга була «детальним дослідженням особи», її метою було «досягти створення найбільш правдивого і переконливого портрета серед усіх, що до цього часу існували», відстежуючи життєвий шлях, як особистий, так і публічний, довжиною майже вісімдесяти трьох років його життя між 1892 та 1975 роками¹⁴. Успіх, який вона мала серед критиків і читачів, та численні переклади (іспанською, російською, італійською і чеською мовами) є наочним підтвердженням її високої якості як історичної та біографічної праці.

Зусилля, які були ініційовані Фусі, поглиблені Пейном і Туселем, й зрештою досягли кульмінації завдяки Престону, згодом продовжила велика група видатних авторів, у тому числі, Альберто Рейг Тапіа, Бартоломе Беннасар, Фернандо Гарсія де Кортасар, Андре Бачоуд, знову Стенлі Дж. Пейн у співпраці з Хесусом Паласіосом та інші¹⁵. Така тра-

---

* Сумлінно (лат).

** Без гніву і попередження (лат).

диція біографічних досліджень, частково доповнюваних надбаннями у формі публікацій інших дослідників, як іспанських, так й іноземних, сприяла тому, що зараз стало можливим розкриття багатьох таємниць, які оточували публічний і особистий життєвий шлях генерала Франко до і після його перетворення на каудильйо Іспанії¹⁶.

Паралельно з цими змінами, які відбувалися в історіографії, багато міфів, створених франкістською «агіографією», були значною мірою знищені, зокрема, три найважливіші для самого каудильйо: його претензія на роль релігійного хрестоносця, який урятував Іспанію від комунізму під час Громадянської війни; його повсюдно розголошена вправність видатного хитромудрого державного діяча, який спромігся зберігати нейтралітет Іспанії під час Другої світової війни; та його свідома відповідальність щодо започаткування процесу соціальної й економічної модернізації у 1960-ті роки. Так само було облишено багато уявлень, що їх обстоювала анифранкістська опозиція, зображаючи його жорстоким недоумкуватим тиранчиком, котрий догоджає іспанському капіталізму й досяг влади лише завдяки допомозі Гітлера і Муссоліні, й котрий протримався сорок років через комбінацію жорстоких репресій у внутрішній політиці зі сприятливими збігами у зовнішній. Правда про цю персону, здається, криється посередині, і аж ніяк не вимірюється геометрично: вона ні така, як говорили його прихильники, ні така, як стверджували його викривачі. Саме на таку поміркованість і ґрунтовність претендує ця версія, представлена у подальших розділах.

Гартівня для військового-африканіста

Франсіско Пауліно Ерменегільдо Тебдуло Франко Баамонде народився у галісійському прибережному містечку Ферроль 4 грудня 1892 року, у родині з нижчих щаблів середнього класу, здавна пов'язаної з військовим флотом. Його батько і обидва діди дослужилися до посад генерал-інтендантів військово-морських сил, головна атлантична база яких фактично монополізувала територію та інфраструктуру порту Ферроля. Він був другим сином подружжя Ніколаса Франко Сальгадо-Араухо та Пілар Баамонде Пардо де Андраде, які мали ще трьох дітей: старшим був Ніколас, третьою за роком народження – донька Пілар, найменшим Рамон (ще одна донька, Пас, померла невдовзі після народження). Відлюдкуватий і сором'язливий Франсіско, якого шкільні друзі прозвали «сірничком» через його помітну худорлявість і низький зріст, зростав у цьому маленькому провінційному містечку (двадцять тисяч мешканців) під впливом своєї консервативної і побожної матері, відсторонений від свого батька – бабія і майже вільнодумця¹⁷.

Його першим дитячим бажанням було вступити до Військово-морської академії, щоб стати офіцером військового флоту, як це зробив

його старший брат Ніколас, на відміну від молодшого брата Рамона, який віддасть перевагу нещодавно створеним повітряним збройним силам. Однак то була марна мрія, оскільки після поразки у 1898 році в Іспано-американській війні за колонії, іспанський флот скоротився до мінімуму, і впродовж багатьох років майже не було призову до його лав. Вимушений обирати щось інше, Франко спромігся вступити до Академії сухопутних військ у Толедо у серпні 1907 року, коли йому виповнилося чотирнадцять, й саме тоді, як його батько остаточно залишив родину – цього Франсіско йому ніколи не пробачить, на відміну від решти синів. У старій столиці Кастилії переважно і сформується його характер та основні політичні ідеї. За його власними словами: «Саме там я став чоловіком»¹⁸. І також – саме у Толедо й у Академії він знайде найближчих друзів, передусім двох приятелів з Ферроля, які залишатимуться на його боці до кінця життя: це його двоюрідний брат Франсіско Франко Сальгадо-Араухо, на прізвисько «Пакбн», на один рік молодший за нього, і Каміло Алонсо Вега, до яких слід додати ще одного ферольця, який таки зможе втілити мрію про море: майбутній адмірал Педро Ньето Антуньес, на прізвисько «Педроло».

Іспанська армія з її жорсткою ієрархічною структурою та незаперечним підкоренням наказам і дисципліні повністю вдовольнила психоемоційні потреби Франко і надала сором'язливому юнаку нову чітку ідентичність. В подальшому він ніколи не сумнівався, якими були його покликання та фах: «Я військовий»¹⁹. Таким його сприймали в наступні роки як друзі, так і вороги. Педро Сайнс Родрігес, консервативний інтелектуал, з яким він познайомився в Ов'єдо і який закінчив своє життя у монархістській опозиції, згадував у своїх мемуарах: «Франко був чоловіком, одержимим своєю кар'єрою, він в основі своїй був військовим». Також Томас Гарікано Гоньї, товариш по зброї, трохи молодший од нього, один з його останніх міністрів державного управління*, засвідчує: «Вихований у військовому оточенні, у родині військових моряків, й природно націлений на військову кар'єру, він справляє таке враження (гадаю, що так воно і є насправді), ніби військові правила для нього норма життя»²⁰. Його єдина донька теж згадувала наприкінці свого життя цю саму рису: «Він понад усе був військовим. Увесь його спосіб життя і мислення був пов'язаний зі службою, він завжди був військовим»²¹.

Дійсно, під впливом травми, завданої поразкою у війні за колонії у 1898 році** на тлі зростання соціально-політичної конфліктності в кра-

---

* Міністерство державного управління (Ministerio de la Gobernación) існувало в Іспанії з початку XIX століття, мало різні назви, зазнало чимало реформувань. У 1938 році назва Міністерства державного управління була поновлена, під нею об'єднали Міністерство громадського порядку та Міністерство внутрішніх справ. Структура остаточно була перейменована у 1977 році в Міністерство внутрішніх справ.

** Іспано-американська війна 1898 року, яка призвела до втрати Іспанією колоній у Західній півкулі та Тихому океані (Куби, Пуерто-Рико, Гуама і Філіппін).

їні та під гуркіт нової жорстокої визвольної війни на півночі Марокко, Франко за роки кадетства у Толедо засвоїв значну частину політичного й ідеологічного багажу військових того часу. Насамперед він перейняв крайній іспанський націоналізм — з його унітаризмом й історизмом, ностальгією за імперською величчю, недовірливий до зовнішнього світу, який незворушно спостерігав за нерівною сутичкою з північноамериканським колосом, і вкрай ворожий до зароджуваних регіоналістських і націоналістичних периферійних рухів, які загрожували поставити під сумнів єдність батьківщини. Популярна історична праця Марселіно Менендеса-і-Пелайо була основним інтелектуальним підґрунтям цього гіпернаціоналізму, заглибленого у ностальгійну ретроспективу, та ідентифікації батьківщини з католицькою ортодоксальною релігією:

Церква нас виховала у своєму лоні, зі святими і мучениками, своїми священниками, зі своїм пречудовим управлінням церковних соборів. Завдяки цьому ми були нацією, і великою нацією, а не строкатим натовпом людей, народжених, щоб стати здобиччю настирливих зазіхань будь-якого зажерливого сусіда. [...] Іспанія, яка християнізувала половину світу, молот* для еретиків, світло Тренто**, меч Риму, колиска Святого Ігнатія***...; це наша велич і наша єдність: іншої немає. Того дня, коли це буде остаточно втрачено, Іспанія повернеться до кантоналізму араваків і вектонів**** чи емірів тайфи*****.²²

Доповненням до інтегралістського націоналізму була мілітаристська концепція політичного життя і суспільного устрою, за якою армія ста-

---

* «Хіба слово Моє не таке, як вогонь, — говорить Господь, — і як молот, що скелю розбиває?» (Єр. 23:29). «Malleus Maleficarum» (букв. «Молот відьом») — одна з найвідоміших книг з демонології, написана в 1486 році двома ченцями-домініканцями інквізиторами Генріхом Крамером та Якобом Шпренгером, яка стала головною книгою інквізиторів.

** Тренто — італійське місто, в якому проходив Тридентський собор (католики вважають його XIX вселенським) — собор вищого духовенства католицької церкви, що відбувався з перервами з 1545 до 1563 рр. в умовах чималих успіхів Реформації. Прийняті на Тридентському соборі догмати католицької віри та оголошення анафами головним положенням протестантизму були покликані зміцнити традиційний католицизм. Тридентський собор підтвердив верховенство папи над собором, зміцнив владу єпископів, дисципліну чернечих орденів. Так зване Тридентське сповідання віри, якому мали присягати священники з 1564 р., мало контрреформаційний характер. Наслідок Тридентського собору — посилення гонінь на протестантів, поширення діяльності інквізиції.

*** Ігнатій Лойола (1491—1556) — іспанський католицький священник, теолог. Засновник Товариства Ісуса (Ордену єзуїтів), його перший генерал (1541—1556).

**** Народи, що у доримські часи жили на території Іспанії. — *Прим. ред.*

***** Тайфа — мусульманські емірати на території Іспанії впродовж XI—XV століть. — *Прим. ред.*

вала преторіанською інституцією, потенційно автономною від цивільної державної влади, а у випадках надзвичайних зовнішніх чи внутрішніх ситуацій навіть вищою за неї через свою роль «хребта», «осьового скелета Іспанії». Таке проголосив сам король Альфонсо XIII, коли у 1902 році зійшов на трон у дев'ятнадцятирічному віці:

Блажен той правитель, який вбачає у вас найміцнішу опору суспільного порядку, найпевніший фундамент громадського спокою, найрішучішого захисника державних інституцій, найнадійнішу основу добробуту і щастя батьківщини²³.

Безпосереднім результатом цієї націонал-мілітаристської теорії та власного важкого досвіду, отриманого під час війни у Марокко більшістю іспанських військових (яких відтак і називали «африканістами»), стало те, що вони почали формувати сталі авторитаристські й антиліберальні погляди, звинувачуючи лібералізм, парламент і партійну систему в тривалому занепаді, якого зазнавала Іспанія з часів війн за незалежність 1808–1814 років і впродовж усього XIX століття, що завершився крахом у 1898 році*. Як слушно зазначив філософ Хосе Ортега-і-Гассет у 1922-му, «Марокко зробило з розпорошеної душі нашої армії стиснутий кулак, морально готовий до атаки»²⁴. З плином часу, й особливо після вирішального поворотного моменту, яким, ймовірно, були три роки Громадянської війни, Франко обернувся на найтипівішого представника цього про-інтегралістського політичного світогляду, панівного серед великої частини іспанських військових. Навіть у найвдаліший період свого життя, вже у 1950-ті роки, він раз-по-раз жорстко критикуватиме лібералізм – «чужорідний» і «антиіспанський», та заявлятиме свою відразу до «занепадного» і «катастрофічного» століття:

XIX століття, яке ми воліли б стерти з нашої історії, це перекреслення іспанського духу, непослідовність у нашій вірі, відмова від нашої єдності, зникнення нашої імперії, всіх поколінь нашого існування, щось чужинницьке, що нас розділяло та зіштовхувало братів із братами, і що знищувало гармонійну єдність, яку Господь створив на нашій землі. [...] Наслідком лібералізму став занепад Іспанії. Забуття потреб іспанської душі, яке нас підривало впродовж XIX і занадто великої частини XX століття, коштувало нам втрати нашої імперії та згубного занепаду. Тоді як інші світові держави спромоглися зміцнювати свою потужність, ми поховали мрію, яку плекали понад сто років²⁵.

---

* Крах Іспанської імперії в результаті поразки в Іспано-американській війні 1898 року.

Кінець безкоштовного уривку.
Щоби читати далі, придбайте,
будь ласка, повну версію
книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ